

Rewitalizacja terenów nadbrzeżnych jako element komplementarny krajobrazu kulturowego nad Jeziorem Powidzkim

Mgr inż. arch., mgr inż. budownictwa Roman Pilch, doktorant Politechniki Poznańskiej

1. Wprowadzenie

Istnieje wiele form krajobrazowych o zróżnicowanych walorach oddziaływania na człowieka. Naturalna roślinność bogata w rzadkie okazy botaniczne, ostoje rzadkich gatunków ptaków lub niezmienny od pokoleń krajobraz wizualny ewolucyjnie korygowany przez siły natury, takie jak wiatr, wzrosty drzew i krzewów, zmienne warunki pogodowe degradujące roślinność (susze, gwałtowne ulewy) to czynniki bezpośrednio wpływające na wizualny stan krajobrazu.

Pojęcie **krajobraz** używane jest w języku potocznym nad wyraz często. Ponadto funkcjonuje ono w szeregu dziedzin nauki, m.in. w geografii, architekturze krajobrazu, archeologii, biologii, a także w gospodarce przestrzennej. Sam termin krajobraz (hol. *Landscap*) wywodzi się z malarstwa, pojawił się ok. XVI w. Odnalezienia pierwszego znanego zapisu tego terminu są w Biblii, a dokładnie w Księdze Psalmów. Użyto tam hebrajskiego słowa „noff”, które opisywało widok Jeruzolimy. Co ciekawe – termin ten odnosił się do miasta, fragmentu przestrzeni najbardziej przekształconego przez człowieka, a nie jak mogłoby się komuś wydawać – do obrazu pól i lasów. W języku potocznym bowiem najczęściej termin ten stosuje się na określenie pewnego widoku (np. zapierający dech w piersiach krajobraz górski). Najogólniej możemy powiedzieć, że krajobraz to ogół cech przyrodniczych i antropogenicznych wyróżniających określony teren. Nauki geograficzne z kolei kładą nacisk na nowoczesne podejście krajobrazowe, które wyraża się w badaniu interakcji pomiędzy komponentami krajobrazu. Interakcje te powodują, że dany fragment powierzchni ziemi możemy uznać za całość. Doskonale opisuje to definicja Armanda – krajobraz to „ograniczony przestrzennie zbiór komponentów powiązanych ścisłym wzajemnym oddziaływaniem”.

1.1. Typy krajobrazu

Ze względu na stan i stopień zniszczenia (spowodowany działalnością człowieka) wyróżnia się następujące rodzaje krajobrazów:

- **pierwotne** (kształtują się one tylko i wyłącznie pod wpływem oddziaływania procesów zachodzących w środowisku przyrodniczym. Wpływ systemu antropogenicznego na kształtowanie się krajobrazu pierwotnego nie może mieć miejsca, zarówno w sposób pośredni, jak i bezpośredni. Krajobrazy takie wykazują zdolność do samoregulacji, ulegają one ciągłej ewolucji.);

- **naturalne** (nie zawierają istotnych elementów przestrzennych wprowadzonych w wyniku działalności człowieka. System antropogeniczny może oddziaływać w sposób pośredni, a także bezpośrednio – jednak efekty tych działań nie mogą zaburzać funkcjonowania systemu środowiska naturalnego. Takie działania człowieka to np. zabiegi pielęgnacyjne w drzewostanie. Krajobrazy naturalne wykazują częściową zdolność do samoregulacji);

- **kulturowe** (znajdują się pod wpływem intensywnej działalności człowieka. Obejmują przestrzeń historyczną zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze. Krajobrazy kulturowe wykazują zachwianą zdolność samoregulacji i wymagają ochrony);

- **zdestawowane** (powstały w wyniku procesów antropogenicznych, które ograniczyły w dużym stopniu wpływ zjawisk przyrodniczych na kształtowanie krajobrazu. Krajobrazy takie charakteryzują się silnym uprzemysłowieniem i wysokim stopniem urbanizacji – brak w nich elementów naturalnych. Charakterystyczna jest również unifikacja formy oraz konieczność podjęcia działań rekultywacyjnych).

1.2. Krajobraz kulturowy – zakres znaczeń

Najprostsza definicja krajobrazu mówi, że jest on fizjonomią środowiska geograficznego. Za **krajobraz kulturowy** uważa się krajobraz przekształcony przez człowieka w wyniku rozwoju cywilizacyjnego. Stanowi on ewolucyjne następstwo krajobrazów pierwotnych (przyrodniczych – różniących się strefowo i piętrowo), jakie istniały na Ziemi do czasów neolitu. Rozwój krajobrazów kulturowych następował w ślad za rozszerzaniem się ekumeny. Począwszy od pierwszej rewolucji neolitycznej, która dała początek produktywniej gospodarce rolniczo-hodowlanej – przybliżone daty: Bliski Wschód: 10 000 BC, Europa: ok. 4500 BC, Azja: 2500 BC. W efekcie wielowiekowej adaptacji i przeobrażeń środowiska przyrodniczego powstała urozmaicona mozaika krajobrazów o odmiennej strukturze i fizjonomii. Krajobrazy te stanowią wyzwanie dla badań geograficznych i podlegają licznym próbom naukowych klasyfikacji [1, 6, 7, 15].

2. Czynniki wpływające na ewolucję krajobrazu kulturowego w przestrzeni wodno-lądowej

Wśród czynników o fundamentalnym wpływie na ewolucję krajobrazu należy przyjąć (uznając jako inspirację) pracę M. Dobrowskiej [2]:

- **czynniki przyrodnicze:** w tym określona budowa geologiczna (litostratygrafia i tektonika obszaru), rzeźba terenu, stoki wodne (wody powierzchniowe i podziemne), warunki klimatyczne, pokrycie glebowe, szata roślinna i świat zwierzęcy. Należy mieć na uwadze fakt bardzo dużej zmienności tych czynników, które z wyjątkiem budowy geologicznej i rzeźby terenu zmieniały się wielokrotnie w czasach historycznych. Zgodnie z założeniami determinizmu geograficznego to te czynniki określają warunki zasiedlenia ekumeny i postępu cywilizacyjnego. Ułatwiają, utrudniają lub wręcz uniemożliwiają rozwój gospodarki na danych obszarach, a łamanie praw przyrodniczych doprowadza do zaburzenia równowagi w geosystemie, w skrajnych przypadkach nawet do katastrof ekologicznych;

- **czynniki historyczne i polityczne** – zdarzenia wynikające ze zmiany granic, wojen, podziałów administracyjnych, systemy władzy i zarządzania ludźmi i przestrzenią (doktryny i ustroje polityczne), systemy prawne i administracyjne – które zmieniały się wielokrotnie w czasach historycznych, pozostawiając (na przykładzie Europy) wyraźne piętno w cechach organizacji przestrzeni;

- **czynniki społeczno-gospodarcze** – w tym systemy osadnicze, formy własności ziemi i dóbr materialnych, struktura zawodowa, własnościowa i społeczna mieszkańców zasiedlających określone terytoria;

- **czynniki kulturowe** – będące przejawem stopniowego kulturowego dojrzewania społeczeństw, doskonalone w dziejach wzorce budownictwa, style architektoniczne, odkrycia naukowe i wynalazki techniczne, tradycja, rosnące poczucie przynależności terytorialnej, kultura duchowa: język (gwara), obyczaje, obrzędy, zwyczaje, wierzenia i religia;

- **czynniki cywilizacyjne** – określone potencjałem intelektualnym i biologicznym społeczeństw, dostępnością do osiągnięć technicznych i dóbr materialnych. Czynniki te zrodziły rosnące poczucie bezpieczeństwa człowieka, stopniowe rozluźnianie związków ze środowiskiem przyrodniczym, a z czasem zachwyt zdobyczami techniki, co objawiło się w postaci filozoficzno-naukowego prądu – nihilizmu przyrodniczego.

2.1. Zagrożenia krajobrazu kulturowego

Krajobraz kulturowy tworzy historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, która objawia się regionalną odrębnością, a jego charakter (określony m.in. przez jego strukturę i funkcję) nie tworzy ostatecznego stadium, lecz reprezentuje chwilowy stan, podlegający zmianom w kolejnych epokach historycznych. Krajobraz kulturowy – to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze. Krajobraz kulturowy jest wynikiem przekształcania krajobrazu naturalnego przez grupę lub kilka grup kulturowych i nakładania elementów kulturowych różnego wieku. Krajobraz kulturowy to przestrzeń przyrodnicza, która znajduje się w sferze oddziaływań człowieka, przyjmuje formę kulturową, wyrażoną w postaci krajobrazu kulturowego. Krajobraz ten można rozumieć jako antropogenicznie ukształtowany fragment

przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością, postrzeganą jako swoistą fizjonomię.

2.2. Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych

Podstawowym aspektem badawczym w ramach krajobrazu kulturowego są analizy ewolucji krajobrazu w ujęciu systemowym, strukturalno-dynamicznym i funkcjonalnym oraz historyczno-genetycznym, a także zagadnienia prognozowania zmian w krajobrazie zachodzących pod wpływem działalności człowieka. Dotyczy to m.in. problematyki kulturowych przeobrażeń przestrzeni, ewolucji krajobrazu w ujęciu regionalnym, kulturowych podstaw geografii turystyki, problematyki waloryzacji oraz metod ochrony krajobrazów przemysłowych i poeksploatacyjnych i wiele innych. Krajobraz kulturowy jest ważnym polem badawczym w obrębie teoretycznych podstaw turystyki i ochrony środowiska naturalnego.

W gronie specjalistów z zakresu nauk o krajobrazie toczy się ciągle spór o taksonomię tego pojęcia, na ile można dzielić krajobrazy na naturalne i kulturowe. Szczególnie problematyczne okazuje się tu wskazanie krajobrazów pierwotnych – czy w dobie wielokulturowej, pojęcie krajobrazu pierwotnego ma charakter rzeczywisty, a zarazem praktyczny. W literaturze spotyka się opisy obszarów o charakterze pierwotnym, jednak człowiek oddziałuje przecież na otoczenie nie tylko bezpośrednio, ale także pośrednio – np. działalność przemysłowa wpływa na zmiany składu chemicznego opadów, a to z kolei prowadzi do zmiany stanu gleby, roślinności czy wód. Wobec występującej podzielnosci teorii o podziale krajobrazu na naturalny i kulturowy pojawia się teoria naukowa twierdząca, iż taki podział jest sztuczny, ponieważ krajobraz sam w sobie zawiera elementy środowiska przyrodniczego oraz wytwory cywilizacji.

3. Implementacje rozwiązań projektowych rewitalizacji przestrzeni kulturowej

Autorskie (Pracownia Projektowa Roman Pilch) rozwiązania projektowe, których rezultatem jest rewitalizacja terenów rekreacyjnych na obszarze Ośrodka Wypoczynkowego „Łazienki” w Powidzu zrealizowane zostało jako opracowanie urbanistyczne w roku 2012 na zamówienie Urzędu Gminy w Powidzu. Miało ono trójstopniowy przebieg:

- po pierwsze rozpoznano stan funkcjonalno-użytkowy środowiska naturalnego obszaru stykowego terenów zurbanizowanych Powidza na styku z jeziorem Powidzkim. Wieloletnie użytkowanie rekreacyjne doprowadziło do technicznego zużycia infrastruktury komunikacyjnej (ścieżki spacerowe, drogi dojazdowe), wyposażenia sportowo-rekreacyjnego (pomosty na wodzie, urządzenia plażowe). Brak regularnej opieki ze strony administracyjnego zarządcy terenu spowodowało wizualne zniszczenia eksploatacyjne elementów małej architektury (ławki, kosze na śmieci, miejsca terenów zielonych oraz infrastruktury oświetleniowej);

- podjęcie próby uporządkowania istniejących zasobów terenowych z uwzględnieniem historycznych wartości kulturowych,

takich jak wzgórze, które stanowi o świadectwie lokacyjnym współczesnej miejscowości Powidz;

- opracowano projekty techniczne rewitalizacji obszarów Ośrodka Wypoczynkowego „Łazienki” w Powidzu (patrz rys. 1, 2 i 3). Projekt zakłada uporządkowanie przestrzeni na terenie gminnej własności o nazwie „Łazienki”, połączenie planowanych tu inwestycji (wg osobnych pozwoleń) w jeden układ przestrzenny oraz wzbogacenie go. Na terenie objętym opracowaniem planowane są następujące inwestycje:
 - budowa promenady i oświetlenia promenady,
 - rozbudowa i nadbudowa obiektu gminy z przeznaczeniem na cele sportu, kultury i integracji w Powidzu,
 - przebudowa drogi wewnętrznej ul. Biłskiego.

W ramach projektu przewidziano powiększony parking, zmieniono przebieg promenady, zaproponowano lokalizację śmietników, ławek, wyznaczono strefy przeznaczone pod zabudowę usługową oraz stanowiska do grillowania.

3.1. Istniejący stan zagospodarowania terenu boiska wielofunkcyjnego

Zakres opracowania obecnie jest terenem pokrytym częściowo naturalną zielenią niską i wysoką a częściowo utwardzonym. Istniejące utwardzenia asfaltowe pełnią funkcję boiska do piłki ręcznej. Boisko od strony północnej sąsiaduje

Rys. 1. Mapa geodezyjna obejmująca obszar opracowań projektowych OW. „Łazienki” Źródło: U.G. Powidz

z widownią. Istniejąca widownia utwierdzona jest w gruncie rodzimym za pomocą betonowych fundamentów i pokryta drewnianymi siedziskami. Na terenie objętym opracowaniem nie ma znacznych różnic wysokości za wyjątkiem wzniesienia, na którym zlokalizowana jest widownia.

3.2. Projektowane zagospodarowanie działki z istniejącym boiskiem i obszarem przyległym

Projekt zakłada remont istniejącego boiska asfaltowego. W zakres remontu boiska wchodzi zmiana nawierzchni na kostkę klinkierową z obrzeżem granitowym oraz rozszerzenie utwardzenia tak, by mogło jednocześnie pełnić funkcję placu przed planowaną sceną muzyczną wg osobnego pozwolenia. Projekt zakłada także remont widowni. Ze względu na zły stan techniczny istniejące fundamenty przeznaczone są do usunięcia i wymiany na nowe. Planowane obiekty będą miały za zadanie uporządkowanie ruchu turystycznego w rejonie Jeziora Powidzkiego. Przede wszystkim mają przyczynić się do likwidacji dzikich miejsc kotwiczenia łodzi czy kąpielisk oraz do zorganizowania punktu odbioru nieczystości ciekłych i stałych z łodzi żaglowych.

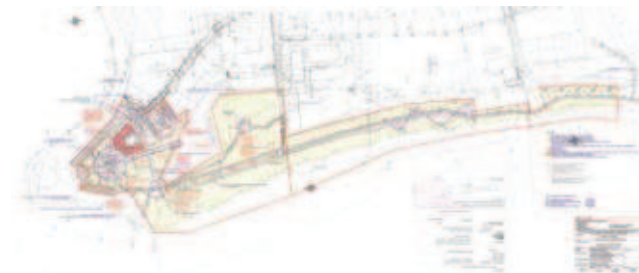
Budowa mariny:

- **utwardzony plac** – o powierzchni około 1100 m². Dłuższym bokiem – wychodzący około 35 m w jezioro. Plac zostanie wydzielony za pomocą ścian oporowych wykonanych z wbijanych stalowych profili typu Larsen z żelbetonowym oczepem zakotwiczonym w gruncie nabrzeża za pomocą żelbetonowych sięgaczy i żelbetonowych bloków kotwiących. Plac zostanie wypełniony gruntem i następnie utwardzony. Nawierzchnia zostanie wykonana z drewna lub materiałów drewnopodobnych;

- **pomost pływający** – najdalszą częścią wysunięty do około 120 m w głąb jezioro. Powierzchnia pomostów około 600 m². Stanowiąc go będą moduły pływające:

- 22 szt. – 8 m × 2,5 m
- 3 szt. – 12 m × 2,5 m
- 2 szt. – 10 m × 2,5 m
- odnogi cumownicze ok. 6 m dł – 30 szt.
- odnogi cumownicze ok. 8 m dł – 7 szt.

Całkowita długość pomostów wyniesie około 250 m. Pomost będzie stabilizowany stalowymi linkami zakotwiczonymi do betonowych kotw na dnie jeziora. Pomost nie będzie demontowany na zimę;

Rys. 2. Projekt rewitalizacji ścieżek spacerowych z promenadą OW. „Łazienki: Autor R. Pilch Pracownia Projektowa Roman Pilch

Rys. 3. Projekt rewitalizacji oświetlenia terenu OW „Łazienki”.
Autor R. Pilch Pracownia Projektowa Roman Pilch

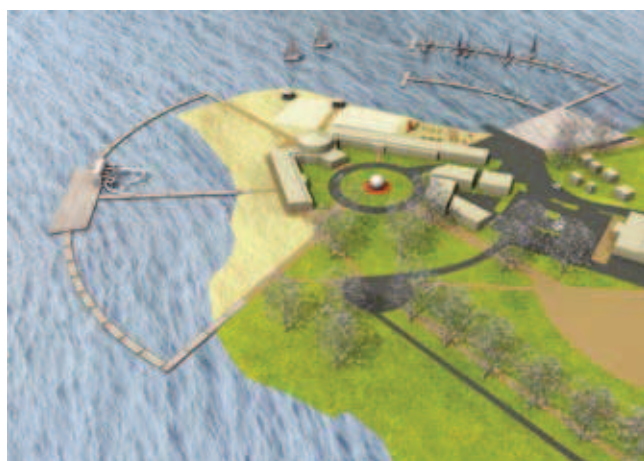

Rys. 5. Projekt pomostu rekreacyjnego pływającego.
Autor R. Pilch

- **slip** – o wymiarach około 15 m dł. (z tego około 5 m na gruncie) i 4,5 m szerokości. Wykonany zostanie z żelbetu odporne go na działanie wody. Planowany pomost rekreacyjny składać się będzie z 3 kładek wychodzących w jezioro i zakotwiczonych na łodziach połączonych łukiem w głębi jeziora. Pomost będzie miał konstrukcję drewnianą pływającą;
- **kładka zachodnia** – o długości około 55 m w tym około 20 m na jeziorze i szerokości około 3,5 m.
- **kładka środkowa** – o długości około 60 m w tym około 50 m na jeziorze i szerokości około 3 m;
- **kładka wschodnia** – o długości około 70 m w tym około 25 m na jeziorze i szerokości około 3,5 m. Projekt zakłada rozszerzenie istniejącej promenady pieszo-rowerowej o nową funkcję – marinę. Marina składa się głównie z pomostów pływających połączonych ze stałym lądem za pomocą 2 fundamentowanych trapów. Pomosty pływające zapewniają miejsce do cumowania 86 jednostek pływających. Marina została

Rys. 4. Projekt pomostów pływających z mariną. Autor R. Pilch

Rys. 6. Wizualizacja Mariny z i pomostów pływających.
Autor R. Pilch

także wyposażona w pochylnię do wodowania łodzi. Marina została uzupełniona utwardzeniami terenu, które współgrają z istniejącą promenadą. Projekt zakłada także powstanie 6 ławek. Drugą częścią planowanego zagospodarowania terenu jest projekt pomostu rekreacyjnego. Podobnie jak marina, pomost składa się z modułów pływających i połączony jest ze stałym lądem za pomocą fundamentowanych trapów, które stanowią przedłużenie chodników utwardzonych kostką klinkierową;

- **łuk łączący kładki** (w całości ulokowany na jeziorze) składa się z dwóch części o długości około 75 m i szerokości około 3,5 m każdy oraz ulokowanego pośrodku tarasu o wymiarach około 40 m długości około 12 m szerokości, łączne maksymalne wyjście pomostów w jezioro wyniesie do około 60 m. Łączna długość wszystkich kładek wyniesie około 400 m;

Rys. 7 i 8. Projekt pomostów pływających mariny – ujęcie dzienne i iluminacja nocna. Autor R. Pilch

Rys. 9. Obszar podlegający wtórnym nasadzeniom roślinnym. Autor R. Pilch Pracownia Projektowa Roman Pilch. Współpraca M. Żaryn

Rys. 11. Inspiracja Parku Linowego. Źródło – własne. R. Pilch

Rys. 10. Wizualizacja obszaru mariny. Autor R. Pilch

– **łącznik drogowy** będzie się składać z utwardzonego placu przy marinie o wymiarach około 20 × 20 m oraz drogi w kierunku pomostów rekreacyjnych o długości około 80 m i szerokości około 5 m. Utwardzenie będzie wykonane z kostki betonowej o grubości co najmniej 8 cm.

Elementy małej architektury:

Ławka

Element wsporny – żeliwne odlewy zabezpieczone antykorozyjnie farbą podkładową i pomalowane grafitową farbą poliwinylową. Siedzenie – drewniane deski olchowe szlifowane trzykrotnie, fazowane z każdej strony, zaimpregnowane ciśnieniowo i pomalowane bejcą i lakierowane lakierem bezbarwnym,

liczba desek 12, grubość 30 mm. Wszystkie śruby, nakrętki, podkładki – nierdzewne, ocynkowane. Wymiary ogólne: szerokość 170 cm, wysokość 70 cm, głębokość 43 cm. Fundamentowanie – 2 fundamenty o wymiarach 30 × 50 cm, głębokość posadowienia 80 cm, klasa betonu C20/25.

Kosz na odpady

Materiały: element wsporny – rura ze stali nierdzewnej oraz profile stalowe, odlewy żeliwne, kosz z blachy perforowanej. Pojemność kosza – 30 litrów. Całość pomalowana na kolor grafitowy. Wymiary ogólne: wysokość od powierzchni ziemi 123cm, szerokość 50 cm, głębokość zakotwienia 60 cm, fundament 30 × 30 cm, beton klasy C20/25.

Tablica informacyjna

Element wsporny z rury ze stali nierdzewnej, wysokość 200 cm od powierzchni ziemi, tablica ze stali nierdzewnej, szerokość minimalna 80 cm, wymiary dostosowane do zawartości merytorycznej. Tablica malowana na kolor biały, napisy koloru czarnego. Fundamentowanie tawą fundamentową 40 × 60 cm, głębokość posadowienia 100 cm, beton klasy C20/25.

W ramach projektowania pomostu rekreacyjnego przewiduje się lokalizację boiska do piłki wodnej, zjeżdżalni oraz miniskoczni do wody. Ponadto projekt zakłada stworzenie przestrzeni umożliwiającej uprawianie sportów ekstremalnych – parku linowego. W ramach projektu przewiduje się powstanie tras wspinaczkowych o różnym przeznaczeniu i stopniu trudności.

Trasy ulokowane będą między istniejącymi drzewami oraz planowanymi palami (zgodnie z wymaganiami producenta).

Park linowy

Trasy rozmieszczone będą na palach i istniejących drzewach, nadających się do tego celu (wg ustaleń z producentem). **Planowana inwestycja nie zdewastuje istniejącego zadrzewienia**, ponieważ przewidywany jest montaż urządzeń na ścisk, a liny mocowane są do drzew na specjalnych podkładkach uniemożliwiających wcinanie się lin w drzewo. Zakłada się jedynie pielęgnacyjną przycinę gałęzi, niezagrożającą drzewu. Park linowy należy wyposażać w urządzenia, takie jak: most tyrolski, kładki, zjazdy ukośną liną (tyrolki), przejścia po wiszących kłodach, belkach, skok na linie typu tarzan.

4. Fotograficzna inwentaryzacja procesu rewitalizacji terenów rekreacyjno-wypoczynkowych ośrodka wypoczynkowego „Łazienki” w Powidzu

Rys. 12 i 13. Widok na pomosty rekreacyjne pływające. Źródło UG. Powidz

Rys. 14. Widok na centralny plac publiczny z plażą i boiskiem piłki plażowej. Źródło UG. Powidz

Rys. 15. Wnętrze urbanistyczne – detal OW. Łazienki w Powidzu. Autor R. Pilch

Rys. 16 i 17. Widoki na OW. Łazienki w Powidzu. Źródło UG. Powidz

5. Podsumowanie

Środowisko naturalne stanowi sumę indywidualnych czynników przeniesionych z wzorców kulturowych (świadomości, gustu, potrzeb, wiedzy), które dopiero z czasem mogą przeobrazić się w spójny system środowiska kulturowego. Przestrzeń geograficzna zawiera w sobie inne typy przestrzeni,

które istnieją wskutek wyjątkowego zjawiska życia na Ziemi – jak przestrzeń ekologiczna czy konstruowana w wyniku rozwoju cywilizacji przestrzeń społeczna, która jest skutkiem relacji międzyludzkich (stosunki własności, władzy, wymiany). Przestrzeń ekologiczna, jako podprzestrzeń przestrzeni fizycznej, jest przez A. Lisowskiego [3] wyjaśniana jako zbiór przedmiotów zaspokajających potrzeby człowieka. Według S. Liszewskiego [4] przestrzeń społeczno-ekonomiczną tworzą wszelkie działania i relacje gospodarcze wytwarzane i organizowane przez człowieka. W wyniku rewitalizacji przestrzeni fizycznej w obszarach stykowych woda–ląd powstaje nowa, spełniająca kryteria współczesnych oczekiwań jakości przestrzeni społeczna. Zawiera ona istniejące naturalne i przekształcone zasoby terenowe z uwzględnieniem historycznych wartości kulturowych, stanowiąc elementy komplementarne przestrzeni kulturowej.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Degórski M., Krajobraz jako obiektywna wizualizacja zjawisk i procesów zachodzących w mega systemie środowiska geograficznego, w: Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodyczne, red. Myga-Piątek U., Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 4, Komisja krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2005, str.13–25
- [2] Dobrowolska M., Dynamika krajobrazu kulturowego, Przegląd Geograficzny, tom XXI, zeszyt 3–4, 1948, str.151–205
- [3] Lisowski A., Koncepcja przestrzeni w geografii człowieka, Uniwersytet Warszawski, 2003
- [4] Liszewski S., Przestrzeń turystyczna, Turizm, Kraków, 1995
- [5] Mania W., Krajobraz: o czym właściwie mówimy, [w]: Genius Loci (bezpłatny dodatek do miesięcznika Urbanista), nr 6, str. 1–7, Warszawa, 2007
- [6] Myga-Piątek U., Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych [w]: Kistowski M., Korwel-Lejkowska B. (red.), Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym, Gdańsk Warszawa 2007, str. 101–110 – dostępne w internecie: http://www.paek.ukw.edu.pl/wydaw/wol19/mmyga_piatek_2007.pdf
- [7] Pietrzak M., Syntezy krajobrazowe – założenia, problemy, zastosowania, Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 1998
- [8] Pilch R., Borowski K., Urbanistyczno-architektoniczne aspekty zabudowy rekreacyjnej w obszarach chronionych na przykładzie Nadgoplańskiego Parku Tysiąclecia [w:] Wydawnictwo Jubileuszowe XXX-lecia Kierunku Architektura i Urbanistyka na Politechnice Poznańskiej, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań, 2003
- [9] Pilch R., Wybrane czynniki wspomaganie rozwoju miast na przykładzie kampusu akademickiego w Koninie [w:] Przestrzeń architektury a przestrzeń kulturowa, Barełkowski R. (red.), Ośrodek Wydawnictw Naukowych O/PAN, Poznań
- [10] Pilch R., Transport śródlądowy w Wielkopolsce. Sesja Naukowa w Świnoujściu Komisji Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Polskiej Akademii Nauk Oddział w Poznaniu oraz Międzynarodowego Studium Podyplomowego Planowania, Przestrzennego Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej pt. Kwestie transportu śródlądowego i morskiego, porty i flota, 2005
- [11] Pilch R., Funkcjonowanie obszarów zintegrowanych w kontekście oddziaływania wód śródlądowych – wybrane przykłady, Polska Akademia Nauk Oddział w Poznaniu, Komisja Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Wydawnictwo COMPRINT, Poznań, 2006
- [12] Pilch R., Borowski K., Regulacje nadwodnych kwartałów miejskich na przykładzie kampusu akademickiego PWSZ w Koninie w zbiorze Pobrzeża, zalewy, drogi wodne środowisko, ruch, rekreacja pod redakcją L. Zimowski, K. Borowski., Polska Akademia Nauk Oddział w Poznaniu, Komisja Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Wydawnictwo COMPRINT, Poznań, 2007
- [13] Pilch R., Charakterystyczne elementy współczesnej sztuki budownictwa w zbiorze ARS Architektura, Urbanizm, Studia Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Instytut Architektury i Urbanistyki, UNESCO, MAN AND THE BIOSPHERE, URBAN SYSTEM MAB-11 pod redakcją: L. Zimowski, Polska Akademia Nauk Oddział w Poznaniu, Komisja Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Wydawnictwo: COMPRINT, Poznań, 2008
- [14] Pilch R., Zimowski L., Nowak, M., Bałtycki Uniwersytet Letni Międzynarodowe Warsztaty Projektowe Miasto-Marina, Kamień Pomorski 2007 w zbiorze ARS Architektura, Urbanizm, Studia Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Instytut Architektury i Urbanistyki, UNESCO, MAN AND THE BIOSPHERE, URBAN SYSTEM MAB-11 pod redakcją L. Zimowski, Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu, Komisja Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Wydawnictwo COMPRINT, Poznań, 2008
- [15] Wilczyński W., Uwagi na temat przemian współczesnego świata w świetle koncepcji geograficznego biegu dziejów i jedności geografii w: Geografia a przemiany współczesnego świata, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, red. Maik W., Rembowska K., Suliborski. Bydgoszcz, 2007